

ТЕОРІЯ Й ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

В'ячеслав Олексійович Рум'янцев,
*д-р юрид. наук, професор,
чл.-кор. НАПрН України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків*

УДК 340.15:343.195

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ

У статті проаналізовано причини реформування судової системи, відтворено хід вироблення засад нового судоустрою та судочинства, показано боротьбу між ліберальними та консервативними тábорами, розглянуто принципи судової реформи 1864 року.

Ключові слова: *судова реформа 1864 р., її підготовка, принципи судоустрою та судочинства.*

Селянська реформа стала найбільшим поворотом в історії Росії ХІХ ст. За нею неминуче настали земська, міська, судова, військова та інші реформи, що істотно змінили політичну надбудову імперії.

Однією з найбільших, демократичних і послідовних стала судова реформа 1864 р. [6, с. 5]. У принципах, на яких вона ґрунтувалася, ідеологія формальної рівності відбилася найбільш повно. У жодній іншій реформі цього немає, в них охоронний момент царизму, захист інтересів дворянства проявляються досить рельєфно. Треба мати на увазі, що суд, правосуддя – системи, з якими громадянин зіштовхується не повсякденно, він може прожити ціле життя, жодного разу не побувавши в суді. Проте для підданих Російської імперії судова реформа була не менш важлива, ніж інші. Саме в суді перетинаються життєво важливі для громадян інтереси. Тому оптимально побудована, доступна

судова система, розумна і прозора процедура, процесуальні гарантії важливі для всього суспільства. Тож судова реформа зачіпала інтереси всіх класів, усіх прошарків російського суспільства.

Інтерес до судової реформи через півтора століття з моменту її здійснення не випадковий: і в наші дні принципи судоустрою і судочинства, закладені в судових статутах, аж ніяк не відійшли в небуття, вони є предметом безпосередньої правотворчості і практичного застосування. У наші дні в ході здійснення судової реформи в Україні правові ідеї і законодавство минулого не можуть переноситися прямо в життя, але здорове й корисне в галузі судоустрою та судочинства має бути використано сьогодні.

Судова реформа, як і інші реформи 60-70-х років XIX ст., була наслідком кризи російського суспільства, у тому числі кризи верхів, під яким слід розуміти усвідомлення панівною верхівкою необхідності змін суспільно-політичного і правового життя держави. Різні ланки державної машини самодержавства до середини XIX ст. стали непридатними, але, мабуть, жоден з органів державного апарату не перебував у настільки занедбаному стані, як судова система. «Корупція, хабарництво, беззаконня, некваліфікованість суддів різних рівнів характеризували судову систему першої половини XIX ст., яка в цілому була не здатна вирішувати завдання правосуддя» [2, с. 151]. Треба сказати, що і суспільство не бажало жити по-старому і вимагало судової реформи не менш, ніж селянської. У реформі суду були зацікавлені всі, крім, хіба що, суддівських чиновників, що мали дохід від неправосуддя і не бажали запровадження нових порядків. Не дивно, що прихильниками реформування судової системи виступили імператор Олександр II [4, с. 9] і його брат Костянтин, який дотримувався більш радикальних і ліберальних за змістом поглядів [6, с. 18].

Криза судової системи проявлялася у цілому ряді обставин, які й зумовили необхідність її реформування. Насамперед була відсутня міцна правова база організації судової системи і судочинства. Дореформений суд ґрунтувався на законодавстві Петра I і Катерини II (в окремих випадках, наприклад, у суді над декабристами, використовувалися навіть норми Соборного укладення 1649 р.). На початку XIX ст. була проведена систематизація російського права М. Сперанським, у результаті якої судове законодавство увійшло до другої книги XV тому Зводу законів Російської імперії, але при цьому, як писав А. Коні, вийшло «бессвязное собрание самых разновременных постановлений» [5, т. 4, с. 320].

Для дореформеного суду була характерна множинність судових установ, складність і заплутаність процесуальних процедур, неможливість часом визначити коло справ, які мають розглядатися в тому або іншому суді. Як наслідок, справи нескінченно перекочувували з одного суду в інший, часто повертаючись у першу інстанцію, звідкіля знову починали довгий шлях нагору, що нерідко тривало десятиліттями. У щорічному звіті за 1842 р. міністр юстиції В. Панін констатував, що розгляд окремих справ тривав десятками років і навіть досягав 28 років з їх початку [Див.: 10, с. 227].

Серйозним пороком дореформеного суду було хабарництво. Це, поряд із свавіллям і невіглаством чиновників, типовими для всіх ланок державного апарату явищами, тут набуло настільки жахливого всеохоплюючого характеру, що його змушені були визнати навіть найзавзятіші захисники самодержавно-кріпосницьких порядків. Переважна більшість судових чиновників розглядали свою посаду як засіб наживи і найбезцеремоннішим способом вимагали хабарі з усіх, хто звертався до суду. Спроби уряду боротися з хабарництвом не давали результатів, оскільки цей порок охопив увесь державний апарат. На якість судочинства величезний негативний вплив мала вкрай низька загальна грамотність суддів, не кажучи вже про грамотність юридичну. Вона зумовила фактичне зосередження усієї справи здійснення суду в руках канцелярських чиновників і секретарів [1, с. 15-16].

У дореформеному суді панувала розшукова (слідча) форма кримінального процесу, що передбачала його провадження у глибокій таємниці. Принцип писемності припускав, що суд вирішував справу не на основі живого, безпосереднього сприйняття доказів, особистого ознайомлення з усіма матеріалами справи, безпосереднього усного допиту підсудного, свідків, а спирався тільки на письмові матеріали, отримані під час слідства. Та й докази оцінювалися формально. Їх сила заздалегідь визначалася законом, який твердо встановлював, що може, а що не може бути доказом. Закон же встановлював і ступінь достовірності доказів, поділяючи їх на досконалі і недосконалі, тобто такі, що давали підставу для остаточного вироку і не могли бути спростовані підсудним. Але й серед них особливо виділялося власне визнання – визначене ще законодавством Петра I як «лутчее свидетельство всего света» [11, т. 4, с. 415]. Для отримання його широко застосовувалося катування, формально заборонене в 1801 р., але на практиці воно застосовувалося впродовж всієї першої половини XIX ст.

Свідченням усвідомлення правлячими колами цих вад судової системи є спроби її реформування ще на початку XIX ст. У 1803 р. М. Сперанський запропонував широку програму удосконалення судової системи Росії, що отримала подальший розвиток у «Введении к уложению государственных законов» 1809 р. [13, с. 95–101, 172–174]. У 1821 і 1826 рр. він повертався до проектів судових перетворень, які підтримав міністр внутрішніх справ В. Кочубей. У 1836 р. II відділення Власної Його Імператорської величності канцелярії (далі – II відділення – В. Р.) і Міністерство юстиції розробили проекти законів про судоустрій і судочинство, засновані на принципах, запропонованих ще в 1827 р. статс-секретарем М. Балугьянським, але й вони не були затверджені. У 1837 р. II відділення і Міністерство юстиції подали проект покращання слідчої частини [15, т. II, с. 459-460]. Цьому ж була присвячена доповідь начальника II відділення Д. Блудова, складена в 1844 р. Всі ці документи в разі їх прийняття могли б істотно удосконалити судову систему Росії, але, оскільки вони, нехай і досить несміливо, запроваджували деякі буржуазні принципи, уряд їх відкинув.

Хоча судова реформа, здавалося б, зачіпала лише специфічну частину державного механізму та всієї політичної системи, було очевидно, що її не можна провести ізольовано, без вирішення корінних питань суспільного життя, у першу чергу селянського. Саме в цьому – причина того, що всі починання у сфері реформування судової системи, що проводяться при Миколі І, залишилися без наслідків. «Загальний потік організаційної перебудови нашого законодавства після 1810 р. розбивається на окремі струмочки, безслідно зникаючи в навколишній пустелі безправ'я і особистих зловживань» [9, с. 261]. І тільки зі сходженням на престол Олександра ІІ, коли стала втілюватися в життя селянська реформа, розгорнулася роботи і навколо судової реформи. Якщо судову реформу не можна було провести без розкріпачення селян, то й розкріпачення у свою чергу вимагало, на думку самих поміщиків, перетворення судової системи хоча б тому, що звільнені селяни виходили з-під юрисдикції їх колишніх власників [7, с. 59–64].

Відправним моментом у підготовці судової реформи стало 15 листопада 1857 р. коли імператор наказав представити до Державної ради проект Статуту цивільного судочинства, підготовлений ІІ відділенням [6, с. 11]. Проект виходив з введення принципу змагальності процесу, пропонувалося скоротити кількість судових інстанцій і звернути увагу на підвищення кваліфікації кадрів судових органів.

Зазначений проект викликав в урядових колах неоднозначну реакцію, розколовши вище чиновництво на два табори – лібералів і консерваторів. Ліберали хотіли істотної перебудови судоустрою і судочинства, консерватори – лише обмежених, декоративних змін. Цей поділ переплітався з іншою проблемою: ліберали бачили взірць для перетворень судової системи в Росії на Заході, консерватори закликали шукати нові рішення на основі власного історичного досвіду. Консерватори, і насамперед граф Д. Блудов, побоювалися докорінних змін, у всякому разі глава ІІ відділення не хотів йти за західноєвропейськими зразками і вводити принципи усності, гласності, безпосередності, рівності сторін у процесі, створювати адвокатуру. На протилежних позиціях стояв ліберал князь П. Долгорукий, який направив восени 1857 р. спеціальну записку Олександрові ІІ, яка привела імператора в ліберальний табір. Він доручив члену Державної ради князю Д. Оболенському дати висновок на проект Д. Блудова. Д. Оболенський склав «Зауваження на проект нового судочинства в Росії». Цей документ став надбанням громадськості і отримав широкий резонанс. У ньому різко критикувалося як існуючий стан справ у судовій системі, так і сам проект її реформування в інтерпретації Д. Блудова.

У 1858 р. дискусія про судову реформу вийшла за стіни високих чиновницьких кабінетів і перейшла на шпальти журналів та інших періодичних видань. Обговорення затягнулося на два роки і увінчалось перемогою ліберального табору – проект Статуту цивільного судочинства був відхилений. У ході цього обговорення народжувалися нові віяння. 8 вересня 1858 р. сам Д. Блудов подав імператору доповідну записку «Про встановлення присяжних стряпчих», тобто

про заснування адвокатури [7, с. 58]. Питання про організацію адвокатури було предметом запеклих суперечок. По-перше, в умовах панування розшукової форми процесу функція адвоката була практично непотрібною. Судове представництво обмежувалося всякого роду заступниками і повіреними – людьми, зазвичай юридично не підготовленими, а часом і просто неписьменними, які ставили своєю метою не допомогу правосуддю, а завдання виграти справу за всяку ціну. Через це у ході підготовки реформи усталилася думка про скасування такого роду судових представників і запровадження справжньої адвокатури. По-друге, ще з часів Катерини II, наляканої Французькою революцією, серед проводу якої адвокати займали чільне місце, у російських імператорів склалося стійке негативне ставлення до адвокатури [14, с. 10–18]. Виходячи з цього, новий проект Д. Блудова треба розглядати як серйозний поворот правлячих кіл у бік подолання негативного ставлення до інституту адвокатури та перетворення її на дієвий інститут судового представництва, покликаний захищати права та інтереси громадян.

І все ж першим кроком у здійсненні судової реформи було перетворення не цивільного процесу і не адвокатури, а прямо протилежної сфери – слідства. У травні 1860 р. Державна рада прийняла закон про судових слідчих. Проект закону був розроблений статс-секретарем Державної ради С. Зарудним, який спеціально вивчив законодавство і практику в цьому питанні європейських країн.

У той же час не припинялися роботи і над іншими документами у сфері реформування судової системи. Так, у ході обговорення в Державній раді проекту Статуту цивільного судочинства голова Ради А. Орлов прийшов до висновку, що, перш ніж приймати подібний статут, слід змінити систему судоустрою. Він виклав цю думку в спеціальній записці, спрямованій імператору. Олександр II погодився з А. Орловим, результатом чого стало направлення Д. Блудовим в Державну раду 12 листопада 1859 р. проекту Положення про судоустрій. У проекті містилися певні свіжі ідеї, зокрема значна увага приділялася введенню інституту мирових суддів. Наприкінці того ж року начальник II відділення направив на розгляд і проект Статуту про злочини і проступки. Однак цей документ виходив з консервативних позицій, насамперед його укладачі прагнули зберегти розшукову форму процесу [7, с. 86].

Проекти Д. Блудова, роздані для обговорення зацікавленим відомствам, зазнали критики як з боку лібералів, так і консерваторів. Зауваження на проект розглядалися в Державній раді протягом 1860-1861 рр., але через опір Д. Блудова до тексту документів були внесені лише незначні зміни. Складалася тупикова ситуація, яку розв'язала селянська реформа, що поставило на порядок денний проведення судової реформи. Щоб якось прискорити підготовку документів про судоустрій і судочинство, ця робота з II відділення була передана до Державної канцелярії Державної ради Російської імперії.

19 жовтня 1861 р. Д. Блудов подав імператору доповідь, в якій підбивалися підсумки роботи, описувався стан справ на даний момент і висловлювалися пропозиції щодо вдосконалення судової системи. Олександр II затвердив про-

граму, що містилася в доповіді. Була створена комісія, до якої увійшли провідні юристи того часу: співробітник Державної канцелярії Л. Плавокий, виконуючі обов'язки статс-секретарів Державної ради Н. Стояновський і С. Зарудний, обер-секретар загальних зборів московських департаментів Сенату К. Победоносцев та ін. Фактично очолював роботу комісії С. Зарудний.

Комісія, що складалася в основному з одностайців, пішла шляхом, протилежним блудівському. За основу була прийнята загальна теорія буржуазного судоустрою і судочинства, законодавство західноєвропейських країн і практика його застосування. При цьому розробники реформи зважали на російську дійсність і російські судові традиції і намагалися обґрунтувати, що буржуазні інститути на кшталт суду присяжних або адвокатури жодною мірою не підривають основ самодержавства. Саме на цій стадії підготовки судової реформи народилася ідея заміни суду присяжних по державних злочинах судом із старими представниками [12, с. 163-164].

Одностайність поглядів членів комісії не виключала жвавих дискусій між ними. Серйозні дебати викликала, наприклад, проблема виборності суддів. Було висловлено аргументоване заперечення проти цього принципу, який ставив суддю в залежність від виборців. У кінцевому підсумку було вирішено ввести призначення, поєднане з незмінюваністю суддів, що разом з пропонованими високими посадовими окладами зробило б їх достатньою мірою незалежними від зовнішніх впливів [11, т. 8, с. 11].

Результатом роботи комісії стали «Основні положення перетворення судової частини в Росії», у квітні 1862 р. представлені імператору, який передав документ на розгляд Державної ради, що тривав з квітня до вересня 1862 р.

29 вересня 1862 р. «Основні положення» були затверджені Олександром II. Ще у ході завершення роботи Державної ради обговорювалося питання, чи слід довести до відома громадськості результати її діяльності. Питання непросте, оскільки до цих пір у Росії було прийнято готувати законопроекти в таємниці. Перемогли прихильники гласності, і імператор наказав опублікувати «Основні положення» у пресі. Таким чином, прогресивні риси передбачуваної судової реформи були доповнені і новим демократичним способом роботи над нею.

«Основні положення» склалися з трьох частин, присвячених судоустрою, цивільному та кримінальному судочинству. У них фіксувалися такі нові інститути судочинства, як відокремлення суду від адміністрації, всестановий виборний мировий суд, присяжні засідателі в окружному суді, адвокатура і т. п. Новий статус одержала прокуратура: її права хоча і обмежувалися, зате прокурор ставав стороною в процесі, і не тільки у кримінальному, а й у цивільному [3, с. 82].

Прогресивні ідеї пронизували і процесуальну частину «Основних положень». Закріплювався принцип здійснення правосуддя тільки судом, принципи змагальності та гласності судового розгляду, скасовувалася система формальних доказів, скасовувався інститут залишення в підозрі, затверджувалася двохінстанційність кримінального процесу. Разом з тим зберігалися

деякі не зовсім демократичні інститути: особливий порядок розгляду справ про державні злочини, деякі елементи становості при скасуванні її в принципі (наприклад, зберігався волосний суд для селян, а вони становили більше 80 % населення країни).

У цивільному судочинстві багато уваги приділялося мировому суду. Перед ним ставилися завдання в першу чергу щодо примирення сторін, оскільки справи, йому підсудні, були не надто значними. А великі позови розбирав окружний суд. У цивільному процесі значне місце займав принцип диспозитивності, хоча в певних випадках передбачалася й участь прокурора.

27 вересня 1862 р. імператор затвердив доповідь державного секретаря В. Буткова, що містила план подальших робіт з судової реформи. У комісію з підготовки проектів законів крім співробітників Державної канцелярії, було включено представників II відділення та Міністерства юстиції. В. Буткову було надано право залучати й інших фахівців. Як наслідок, до комісії увійшли кращі юридичні уми того часу з усієї Росії. Крім постійного складу, у ній брали участь різні експерти – від університетських професорів до поліцейських чинів. Комісія звернулася до громадськості з проханням надати їй сприяння у роботі [7, с. 145-146]. Керував діяльністю комісії все той же С. Зарудний. Підготовлені проекти розглядалися в Державній раді в травні – липні 1864 р. і були затверджені імператором 20 листопада.

Документи судової реформи включають у себе чотири закони. Один з них присвячений судоустрою, два – процесу, цивільному та кримінальному, і один новий, якого не було в «Основних положеннях», – Статут про покарання, що накладаються мировими суддями – кодекс матеріального права, що містив норми про незначні кримінальні та адміністративні правопорушення.

Зазначені закони докорінно змінили судоустрій, процесуальне та частково матеріальне право Російської імперії. Судова реформа відокремила судові органи від адміністративних і законодавчих. Був запроваджений суд присяжних. Про демократичність цього інституту свідчить те, що на практиці присяжними стали здебільшого селяни, у тому числі й небагаті [5, т. 4, с. 264]. Вперше була заснована справжня адвокатура. Вона стала вельми престижною і високооплачуваною сферою діяльності, якою не гребували займатися навіть титуловані особи, одержуючи значні гонорари не тільки за кримінальні, а й за цивільні справи. Було реорганізовано і прокуратуру, звільнено її від функції загального нагляду і зосереджено на роботі в суді. Хоча багато сучасників не сприйняли це як позитивний момент, наприклад, А. Ф. Коні вважав це негативом у діяльності оновленої прокуратури [5, т. 5, с. 6-10]. Утім, якщо в кримінальному процесі роль прокурора зросла, то в цивільному вона зменшилася. За 50 років не було подано жодного прокурорського протесту у цивільних справах [3, с. 84].

Було засновано інститут судових слідчих, незалежних як від поліції, так і від прокуратури, які перебували при окружних судах [8, с. 95].

У процесуальному праві перемогли принципи змагальності, гласності, усності.

Список літератури: 1. Гессен И. В. Судебная реформа / И. В. Гессен. – М., 1905. – 267 с. 2. Еволюція етосу юриста (історичний та соціально-психологічний нарис): за ред. В. О. Лозового, В. О. Рум'янцева. – Х. : Право, 2011. 3. Казанцев С. М. Роль прокурора в гражданском процессе дореволюционной России / С. М. Казанцев // Буржуазные реформы в России второй половины XIX века. – Воронеж, 1987. 4. Карпачев М. Д. Нарастание «кризиса верхов» в России второй половины XIX столетия / М. Д. Карпачев, М. Г. Коротких // Буржуазные реформы в России второй половины XIX века. – Воронеж, 1987. 5. Кони А. Ф. Собрание сочинений в 8 т. / А. Ф. Кони. – М. : Юрид. лит., 1976-1979. 6. Коротких М. Г. Борьба в правительственных кругах по поводу принципов судебной реформы в России (1857-1859) / М. Г. Коротких // Государственный строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX столетия – Воронеж, 1987. 7. Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России / М. Г. Коротких. – Воронеж, 1989. 8. Немытина М. В. Применение судебных уставов 1864 года / М. В. Немытина // Буржуазные реформы в России во второй половине XIX века. – Воронеж, 1987. 9. Плетнев В. Проекты судебного преобразования эпох Екатерины II и Павла I / В. Плетнев // Судебная реформа : под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского. – М.: Объединение, 1905. 10. Плетнев В. Работы по составлению проектов судебного преобразования до 1861 года / В. Плетнев // Судебная реформа : под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского. – М.: Объединение, 1905. 11. Российское законодательство X–XX веков: в 9-ти томах / под общей ред. О. И. Чистякова – М.: Юрид. лит., 1989-1992. 12. Серeda О. В. Из історії впровадження суду присяжних в ході судової реформи 1864 р. / О. В. Серeda // Вісник Нац. ун-ту внутр. справ. – 2006. – Вип. 33. 13. Сперанский М. М. Записка об устройстве судебных и правительственных учреждений в России / М. М. Сперанский // Проекты и записки. – М.–Л., 1961. 14. Черкасова Н. В. Формирование и развитие адвокатуры в России. 60-80-е годы XIX в. / Н. В. Черкасова. – М., 1987. 15. Шильдер Н. К. Император Николай I. Его жизнь и царствование. : в II т. / Н. К. Шильдер. – Спб., 1902.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ СУДЕБНОЙ РЕФОРМЫ 1864 ГОДА

Румянцев В. А.

В статье проанализированы причины реформирования судебной системы, воспроизведен ход разработки основ нового судоустройства и судопроизводства, показана борьба между либеральными и консервативными лагерями, рассмотрены принципы судебной реформы 1864 года.

Ключевые слова: судебная реформа 1864 года, ее подготовка, принципы судоустройства и судопроизводства.

SOME QUESTIONS TRAINING JUDICIAL REFORM 1864

Rumyantsev V. A.

The article analyzes the reasons of reforming the judicial system, reproduce the course elaboration of foundations for a new judicial system and judiciary, shows the struggle between liberal and conservative camps, considered the principles Judicial Reform in 1864.

Key words: Judicial Reform in 1864, its preparation, principles of justice and the judiciary.

Надійшла до редакції 17.03.2014 р.